

О РАДОВИМА НА КОНЗЕРВАЦИЈИ АХИТЕКТУРЕ ЦРКВЕ У СЕЛУ БОРАЧ

У подножју Борачког крша, испод остатака средњовековног града Борча (околина Крагујевца), на мањој заравни међу стенама налази се црква св. Арханђела Михаила.¹ Тачно време подизања цркве до сада није утврђено. Предпоставља се на основу, над улазним вратима, сачуваног натписа из 1533. године, да је у том времену црква и грађена — мада није искључено да је и пре тог времена на том месту могао постојати какав култни објект. У тешким временима XVII и XVIII века црква је запустила и делимично је порушена па је почетком XIX века обновљена.

У току 1968. и 1969. године изведени су обимнији конзерваторски радови на цркви — радило се и на архитектури и на живопису.

На архитектури цркви рађено је на обезбеђењу северног и источног зида цркве од влаге, продора атмосферских и површинских вода изградом дренажног рова и уређењем околног простора. По том је извршено испитивање простора дворишта јужно од цркве, уклањање наноса и уређење откривене површине на првобитном нивоу. У исто време вршена су и сондажна истраживања на зидовима и темељима објекта.

Код радова на обезбеђењу цркве од влаге радило се више о заштити северног и источног зида цркве од продора површинских вода, које су нарочито јаке за време пљускова и пролећног топљења снега, а мање о изолацији зидова цркве. Положај цркве, односно конфигурација и састав терена на коме је црква подигнута представља главни узрок продора воде и влаге у објект. Цео северни зид приправе и западни део северног зида цркве леже на стени која се доста оштро спушта према цркви, а у исто време у благом је паду према истоку.

¹О историји цркве о архитектонској цркви више података код:

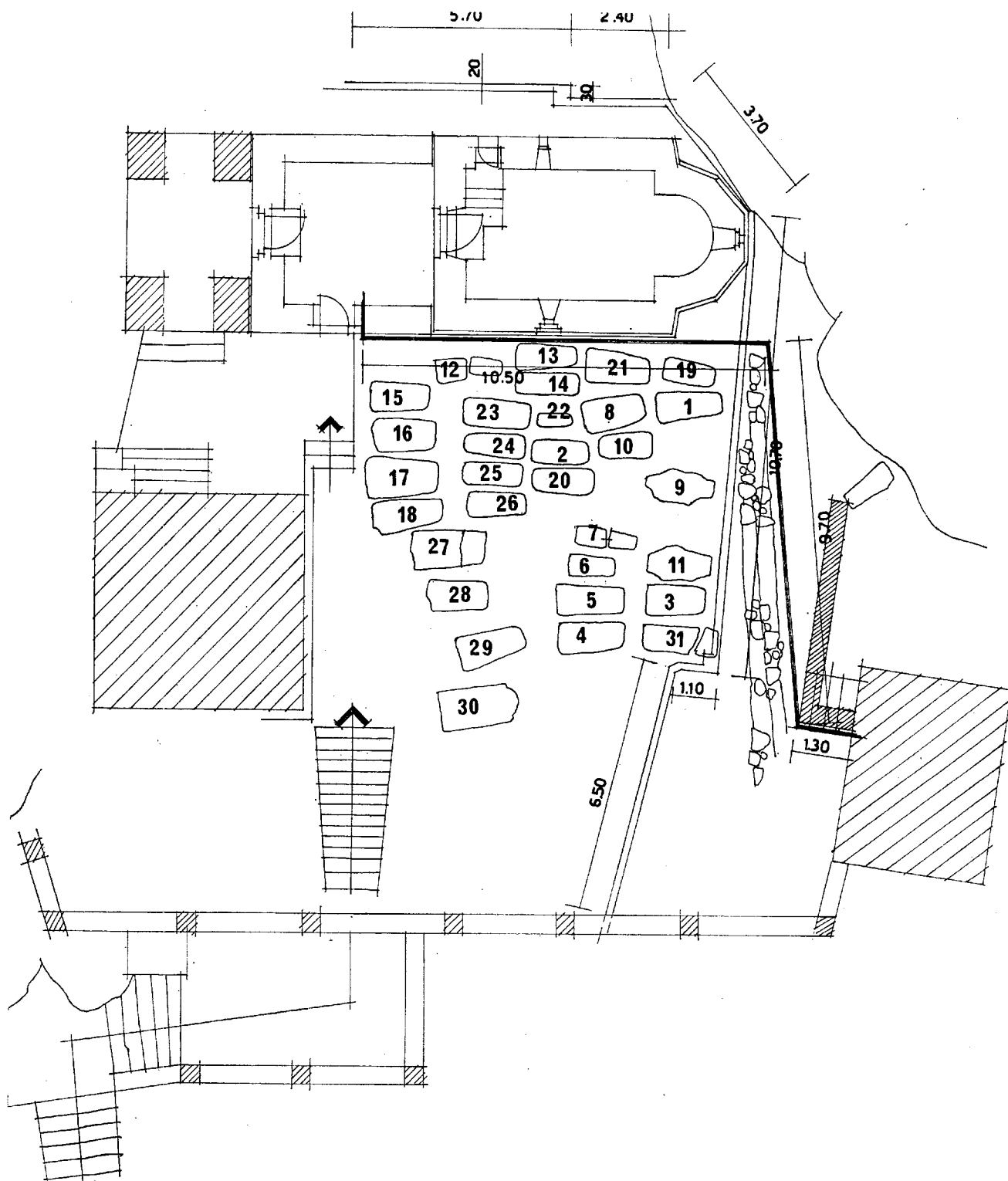
- В. Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу Српског народа, Београд, 1950, стр. 9,
- Ђ. Бошковић, Средњовековне цркве и манастири, Археолошки споменици и налазишта у Србији, II Централна Србија, Београд, 1956, стр. 112, 155.
- А. Дероко, Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији, Београд, 1953, стр. 299.

Друга половина темеља — источни део северног зида цркве и цела апсида фундирани су делом на земљи а делом на већим комадима стена. То је уствари, природни завршетак једног левка, који не представља само канал којим дотичу површинске воде, већ је и велики природни резервоар воде, која доцније, дуже времена по престанку падавина, подлива под темеље објекта. Са друге стране, стена која се у оштром нагибу спушта према западном делу објекта, доводи за време пљускова велике количине воде, које директно ударају на зидове цркве, и то таквом снагом, да поред влажења могу нанети и механичка оштећења. Временом су бујице нанеле на северни зид објекта већу количину земље, тако да је ниво терена са ове стране у односу на првобитни подигнут местимично и до 70—80 см.

По ископавању и избацивању земље и заштитног слоја од глине који је у јесен 1968. године постављен као привремена заштита зида, пришло се изради дренажног канала. Терен није дозволио да се канал — изведе дуж читаве северне фасаде објекта. Како се стена пење од истока према западу, канал је било могуће поставити тек од половине зида приправе. У продужетку канал је постављен уз апсиду — односно источну страну објекта, а даље је изведен у правцу југа, управно на јужни зид дворишта у коме је урађен отвор за одвод воде. Дубина рова испод нивоа терена је различита и креће се од 35—80 см. Ров читавом дужином има пад од 2°/о изузев дела уз западну фасаду, где је положен на стену која има већи пад. На два места су направљени ревизиони шахтови — један код северних врата цркве, а други у дворишту око 6,00 м од дворишног зида.

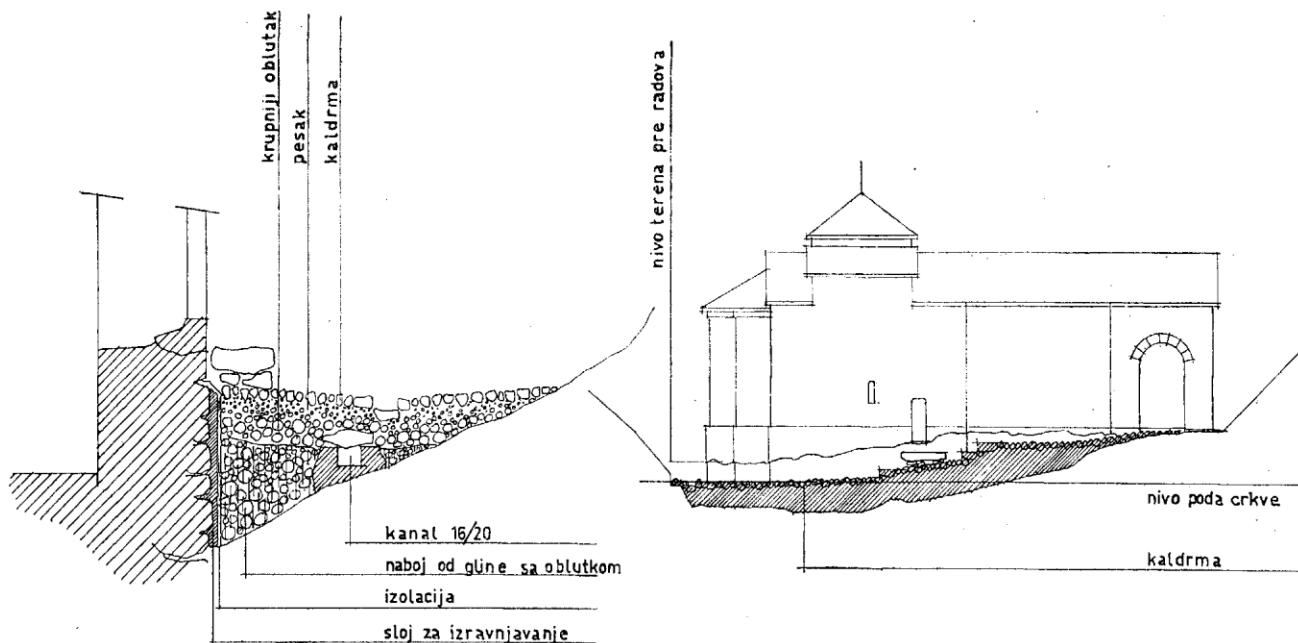
Пошто је терен у паду према цркви, па се ров налази на вишем нивоу од најниже тачке темеља, међупростор је изравнат са глином у коју су набијени речни облици. Горња линија овог набоја увек је у благом паду према каналу тако да омогућава сливање воде у канал.

Лице темеља изнад нивоа набоја изравнато је кречним малтером, па потом изоловано премазима битумена и терхартје. Како је темељни зид без лица, слој малтера за изравњавање је местимично изузетне дебљине (чак и до 10 см.), па су на таквим местима у малтер утапани комади ћерамиде.

1. Борац, ситуациони план цркве са уцртаним откривеним гробовима, дренажним каналом и каналом за довод струје каблом до цркве

1. Borač, plan de site de l'église avec les tombes mises à jour, le canal de drainage et le canal pour l'adduction du courant électrique par câble jusqu'à l'église.

2. Борач, попречни пресек кроз дренажни канал и подужни пресек кроз плочник уз северни зид цркве

2. Borač, coupe transversale du canal de drainage et coupe longitudinale à travers le trottoir, le long du mur nord de l'église.

Простор изнад рова попуњен је на уобичајени начин — облацима различите величине — од крупнијих комада у најнижем слоју до шљунка и песка у највишем. Читава површина уз северни зид и апсиду је калдрмисана речним облацима, а за одвод површинских вода изведен је у калдрми канал, који прати подземни дренажни ров. Тај плочник је у благом паду према истоку, али то није било довољно да се савлада разлика у нивоу терена између крајње западне и крајње источне тачке цркве, па су ради тога, на месту споја припрате и брода изведени степеници.

Исто тако се није могло у потпуности постићи ни да калдрма буде на нивоу првобитног терена, јер је ниво плочника зависио од дубине дренажног канала, који је морао да прати ниво стеновите подлоге.

Врата на северном зиду брода цркве остављена су на висини на којој су затечена, а разлика у висини која је настала спуштањем нивоа плочника савладана је једним степеником. За степеник је искоришћена већа монолитна рустична камена плоча која је нађена у дворишту.

Било је доста дилеме шта учинити са тим вратима. Судећи по висини на којој се налазе пробијена су тек у време када је нанос са северне стране цркве био већ велики. Сматрали смо да та врата за сада треба задржати, јер поред тога што имају своје одређено место у функцији цркве она у извесном смислу и обележавају један период живота споменика.

Поред рада на обезбеђењу темеља извршено је и испитивање терена и спуштена ката дворишта на првобитни ниво. Слој наноса је био раз-

личите дебљине, од 60 см. на источном делу, до 15—20 см. на западном делу. Нанос потиче, као и онај на северној страни објекта, од бујица.

Откопавањем овог наноса откривена је већи број надгробних плоча различитог облика и величине. И раније се знало да се на овом делу дво-ришта у прошлости сахрањивало, јер је затечено 8 надгробних плоча са натписима. Новооткривених надгробних плоча има укупно 33, и већина по типу и обради по тиче из истог времена из којег су и оне које су затечене откривене, односно из XIX века.

Величине су различите — дужина им се креће од 1,20 до 2,30 м. Са натписима је откривено свега 7 плоча, остале су без натписа са уклесаним крстом. Само 2 немају никаквог знака на себи — то су необрађени блокови стене, дужине 2 м., ширине у најширом делу 60 см. а дебљине око 40,45 см., које према типу свакако припадају једном ранијем времену сахрањивања на овоме месту. И ако надгробне плоче потичу све из приближно истог времена нису биле све на истом нивоу — разлике су по негде износиле и преко 70 см.

Поред гробова у источном делу дворишта у правцу одапсиде према јужном зиду откривен је стари канал за одвод површинске воде доста добро очуван. Канал је рађен од камена, у калдрми ширине око 1 м. а сачуван је у укупној дужини око 12 м. Од крајње северне до крајње јужне тачке сачуваног дела канала пад износио 60 см.

Код презентације дворишта било је потребно пре свега вратити двориште на аутентични ниво што значи задржати откривену некрополу. На тај

начин се уједно висина дворишта јужно и северно од цркве изједначаје на једном истом — првобитном нивоу.

Проблем је био само у томе како извести добар одвод воде с обзиром да су поједини гробови, као што је већ напред речено, били нижи а други виши. Решење је нађено у подизању или спуштању појединих плоча, али само у оној мери и до оне висине која омогућује несметано отицање воде и релативно лако кретање по дворишту.

Неки од гробова су били знатно изнад, а други испод нивоа који је предвиђен, па је морало бити укупно подигнуто или спуштено 13 плоча. Само је једна, која се налазила на дубини од око 80 см. испод нове коте терена, покривена, јер би њено подизање, ради величине и тежине камене масе било готово немогуће с обзиром на примитивна техничка средства са којима смо располагали.

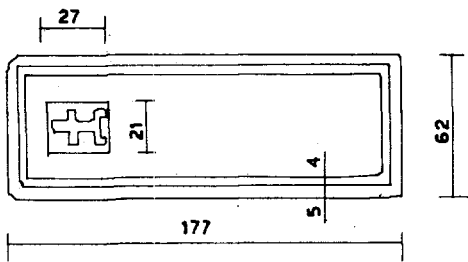
Треба напоменути још и то да се нарочито пазило да се сачува у целини рустичност површине — нагиби плоча настали неједнаким слегањем

земље су задржани а плоче које су добиле нова лежишта намештене су увек у истом положају у каквом су и раније биле. Тиме се хтело постићи да интервенција буде што мање уочљива. Из тог разлога и сачувани део канала је у целини кориштен као наставак новог канала за одвод површинске воде који је урађен са северне и источне стране цркве.

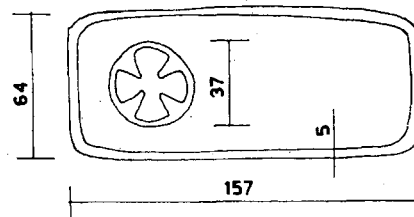
Уз јужни зид цркве изведен је плочник а више гробова који се налазе на том месту остали су уклопљени у површину плочника. У овом делу дворишта за довод струје до цркве од „конака“ до улаза у цркву урађен је још и канал за подземно вођење кабла.

Конзерваторски радови на архитектури и сликарству цркве искоришћени су за боље и потпуније упознавање са спомеником јер се предпоставило да ће откривени темељи и зидови објекта дати нешто више података о конструкцији и историји споменика него што је до сада било познато.

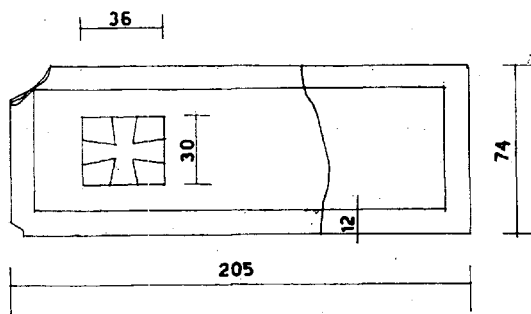
3

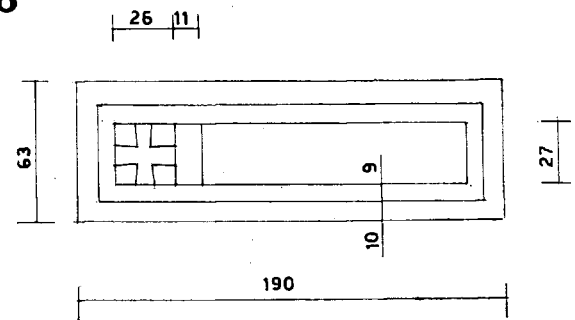
14

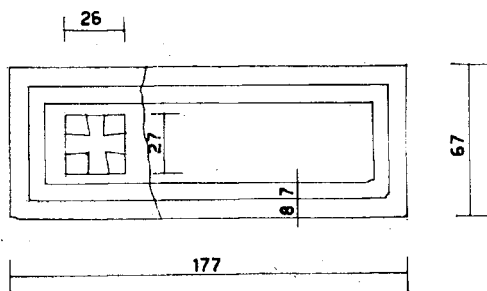
31

16

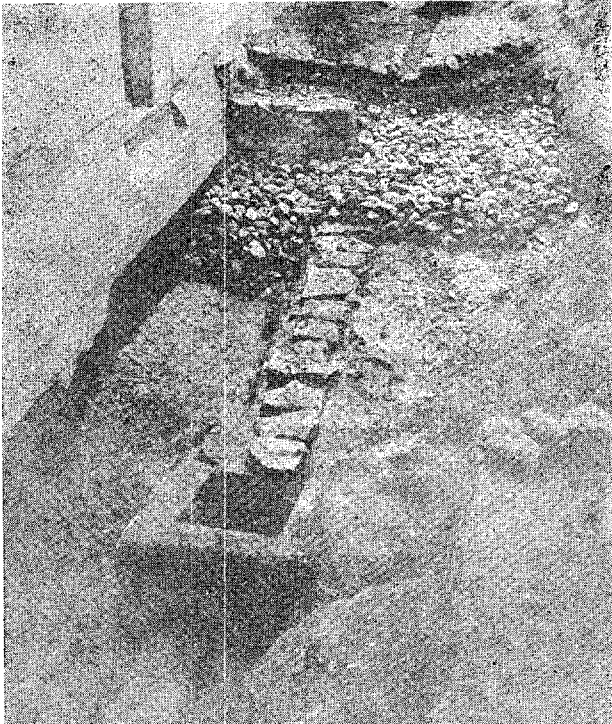

2

3. Борач, плоче са неких откривених гробова

3. Borač, quelques pierres tombales des tombes mises à jour.

4. Борач, фотографије дренаже и плочника са северне стране цркве у току извођења радова и по завршетку

4. Borač, le drainage et le trottoir du côté nord de l'église, pendant l'exécution des travaux et après.

Фундирање — о фундању цркве већ је напред било речи. Треба само додати да су темељи рађени делом у малтеру од првене земље. То је констатовано на источном зиду и апсиди, док је на северном зиду затечен кречни малтер. Данас можемо само предпостављати зашто су темељи рађени са различитим малтерима. Ако је темељ северног зида зидан у кречном малтеру онда је тако зидање требало да обезбеди већу стабилност зиду, и уједно да га обезбеди од механичког продора подземних вода. Међутим, исто би тако било могуће да је овај кречни малтер уствари касније извршено фуговање темеља зида, као мера осигурања од продора воде.

Темељи апсиде и темељи источног дела северног зида брода цркве не поклапају се у потпуности са зидовима цркве. Темељни зид апсиде је полукружан за разлику од апсиде која је петострана, а уз то апсида и део северног зида брода у односу на темељни зид су смакнути у правцу севера. Зид апсиде у јужном делу је увучен (највише за 20 см.) а на северном делу избачен (за око 10—12 см.) у односу на темељ. Иста је ситуација и са источним делом северног зида брода цркве који у дужини од око 3 м. испада изван равни темеља за неколико сантиметара и то највише на североисточном углу да би се идући према западу разлика смањила и на крају изгубила.

Ово би се могло протумачити једноставно као грешка мајстора приликом грађења али исто тако не треба одбацити предпоставку да би то могли бити остаци темеља неког старијег објекта на

коме је ова црква у XVI веку саграђена. Шта више ово изгледа сасвим могуће — познато је, да је велики број сакралних објеката настао и изграђен на старијим култним местима, а једно култно место које одржава традицију у стању је да далеко надживи грађевину која ипак само од трошног материјала.

— Зидови. Мање сонде које су отворене при врху северног и јужног зида, односно постоља кубета, затим сонде које су отворене још у јесен 1968. године (на апсиди јужном и северном зиду) показале су да је црква раније била премазана кречним малтером и прекречена. Обим сонди није дозволио да се нешто више дозна о конструктивним или евентуално стилским детаљима на фасадама споменика.

— Кров. Сондирање на северозападном углу кубета и крову брода цркве североисточно од кубета показало је да је надзидак урађен од више слојева. Први слој је компактног и врло чврстог малтера, испод кога је слој малтера са утопљеним комадима ћерамиде и на крају, на дну, шут односно набацани комади малтера. Први слој малтера који је просечне дебљине 8—10 см, изузетне је чврстоће и изгледа да је рађен са цементом, па према томе и потиче из времена последње поправке.

— Унутрашњост објекта. Са унутрашње стране објекта по обијању малтера видело се да су купола и луци са пандантима рађени од тесаника правилног облика који показује једновремено зидање. На северном и јужном зиду од ме-

ста где почињу луци, на делу испод и изнад ове линије, јасно се уочава разлика у зидању. Доњи, старији део грађевине рађен је од грубљег притесаног и ломљеног камена са непопуњеним спојницама, док је горњи део дерсован а материјал брижљево обрађен и одабран. Тај горњи део зида у односу на доњи старији део нешто је увучен, односно мање је дебљине и то се јасно уочава и види. Исто је и у припрати, линија презиђавања је видљива и уочава се јасно да је нов само свод.

По свој прилици, приликом обнове цркве у XIX веку на старим зидовима на којима су евентуално могле бити сачуване и конзоле које су прихватале корен лукова — назидан је нови део. Том приликом су, највероватније, старе конзоле замењене новим (једино она на јужном зиду, уз олтар, може бити првобитна јер се у обради камена понешто разликује од осталих) и изведени су нови луци и слепо кубе.

По обијању малтера са унутрашње апсиде показало се да се зидање полукалоте апсиде разликује од зидања лукова и калоте кубета. Квадери су на други начин обрађени и немају исте димензије као они у куполи. Изгледа да је првобитна полукалота апсиде или бар њен већи део сачуван. Ово потврђује и вертикална пукотина која се половине прозор протеже и уз полукалоту. Пукотина је широка највећим делом 1—2 см. а местимично и више. Прегледом зида са спољне стране, у малтеру којим је црква облепљена пре неколико година, уочене су пукотине на истом месту, истина једва приметне, али које говоре да зид још увек ради и да тај део објекта није сасвим стабилизован.

На крају, уместо закључка, треба рећи и нешто о ономе што сматрамо шта је још по требно да се уради на овом споменику, јер ограничена материјална средства која су стајала на располагању нису дозволила да се све оно што је потреб-

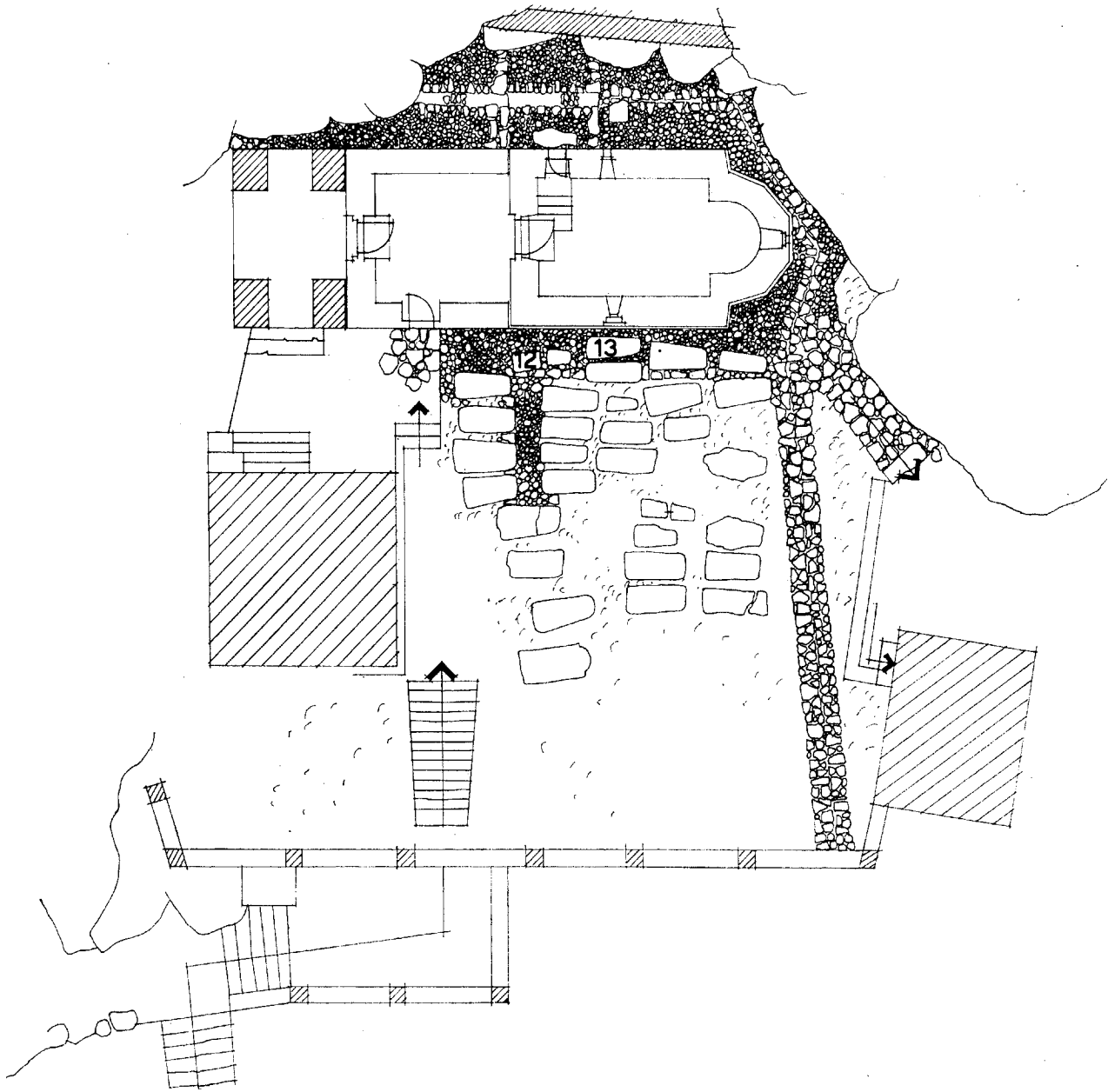
но и уради. У циљу потпуног и трајног обезбеђења споменика, неопходно би и нужно било извести нови, виши потпорни зид изнад цркве, а на већој висини, на стенама, израдити преграде које би спречиле сливање и каналисале одлив воде у другом правцу.

Мишљења смо да без овог што је предложено, заштита споменика неће бити потпуна, и да ће према томе споменик бити и даље угрожен. Поред тога било би потребно у цркви и припрати променити садашњи под од бетонских плоча. Неколико плоча старота пода је сачувано, па се могу видети димензија и врста камена. Треба пазити још само на то да се нови под од камених плоча изведе на начин на који се и раније у прошлости радило, — не савременим начином обраде камена, већ онако како су стари мајстори радили. Ово је сасвим могуће јер је ово крај где традиција рада на камену и данас живи и где се могу лако пронаћи и врста камена, и стари алати, и мајстори вични старијем начину обраде камена.

Поред овога треба свакако ићи на уређење шире околине цркве. Ни овде црква није усамљен споменик. Уз цркву, односно испод ње, у данашњем воћњаку налазе се остаци старог, вероватно средњовековног гробља. Одмах испод пута налази се новије гробље (односно старије гробље села Борче у коме се већ не укопава), са великим бројем украшених надгробних споменика велике етнографске вредности.

На крају, на врховима крша испод кога се налази црква су остаци Борачког града, средњовековног утврђења или утврђеног дворца. Сматрамо да се сви ови споменици не само требају, већ и једино могу посматрати као јединствен споменички комплекс па их и у целини треба испитати, уредити и презентирати.

Ранко Финдрић

5. Борач, ситуациони план цркве по изведеним радовима

5. Borač, plan de site de l'église après l'achèvement des travaux.

LA CONSERVATION DE L'ARCHITECTURE DE L'EGLISE AU VILLAGE DE BORAČ

Au pied des roches de Borač, au bas des ruines de la forteresse médiévale du même nom, dans les environs de Kragujevac, se trouve l'église de Saint-Michel archange, construite en 1533.

Au cours de 1968 et 1969, on a effectué des travaux de conservation et d'étude de l'architecture et de la peinture de l'église.

En ce qui concerne l'architecture de l'église, on a travaillé à la protection des murs nord et est de l'église contre l'humidité et la pénétration des eaux superficielles, par le creusement d'un canal de drainage. En même temps, on a procédé à un examen de l'espace de la cour au sud de l'église, et on a

aménagé les surfaces mises à jour. En même temps, on a fait des sondages dans les fondements et sur les murs de l'ouvrage.

Cette église n'est pas un monument isolé, mais elle fait partie de tout un complexe monumental. Autour de l'église se trouvent les restes d'un cimetière médiéval et, d'un cimetière plus récent avec un grand nombre de monuments funéraires ornés, de valeur ethnographique considérable, et sur les sommets des rochers, au pied desquels se trouve l'église, se dressent ruines de la forteresse ou château fort de Borač.

Ranko Findrik